

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ (Ιανουάριος 2007)

Συγγραφέας: ΤΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Συγγραφέας: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ

Συγγραφέας: ΕΛΕΝΗ ΤΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

1. Εισαγωγή: η εξέλιξη της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής και η ενιαία εσωτερική αγορά

Είναι γνωστό ότι η προστασία του περιβάλλοντος και η αντίστοιχη πολιτική περιβάλλοντος δεν ήταν στις προτεραιότητες της ιδρυτικής Συνθήκης της (πρώην) ΕΟΚ (1957). Η έμφαση είχε τότε δοθεί στην ανάπτυξη-μεγέθυνση μέσω της αγοράς, και ειδικότερα στην εναρμόνιση της τελευταίας στο πλαίσιο της εγκαθίδρυσης και λειτουργίας της κοινής αγοράς. Η σχετική ενασχόληση, όχι πάντως υπό τη μορφή πολιτικής, άρχισε το 1972 (έτος σύγκλισης της πρώτης παγκόσμιας συνδιάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον στη Στοκχόλμη^[1]) με τη διάσκεψη κορυφής των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων στο Παρίσι, με το πρώτο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον (1973) και την έκδοση των πρώτων τομεακών «περιβαλλοντικών» οδηγιών^[2]. Ακολούθησαν μέχρι σήμερα άλλα πέντε τέτοια προγράμματα (1976, 1982, 1987, 1993 και 2002) με σπουδαιότερο αναμφισβήτητα το πέμπτο, το λεγόμενο της αειφόρου ανάπτυξης, το οποίο σηματοδοτεί τη ριζική αλλαγή στη φιλοσοφία προσέγγισης του περιβαλλοντικού προβλήματος: στην παραδοσιακή κανονιστική (άμεση) προσέγγιση «επιταγής και ελέγχου» (command and control) προστέθηκαν^[3] τα νέα «δεύτερης γενιάς»- περιβαλλοντικά εργαλεία, κυρίως οικονομικά και προαιρετικά, με βάση την αγορά και την εσωτερική του εξωτερικού περιβαλλοντικού κόστους (αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει»). Τέλος, έμφαση δίδεται στην ολοκληρωμένη προστασία του περιβάλλοντος μέσω οδηγιών-πλαισίων, όπως η οδηγία 96/61/ΕΚ για την ολοκληρωμένη πρόληψη και τον έλεγχο της ρύπανσης, η

οδηγία 2000/60/EK για την πολιτική των υδάτων, η οδηγία 96/62/EK για την ποιότητα του περιβάλλοντος αέρα.

Υπό τον περιορισμό της θεσμικής αρχής της επικουρικότητας η οποία κατανέμει τις αρμοδιότητες ανάμεσα στην Κοινότητα και τα κράτη μέλη^[4], και της γενικής αρχής της αναλογικότητας, σύμφωνα με την οποία η δράση της Κοινότητας δεν πρέπει να υπερβαίνει αυτό που είναι αναγκαίο για την πραγματοποίηση των (περιβαλλοντικών) στόχων^[5], τα παραπάνω προγράμματα υλοποιούνται νομικά (κυρίως μέσω οδηγιών, 350 περίπου μέχρι σήμερα) σε αυτόνομη βάση από το 1987 (αρχικά ως «δράση» με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη -άρθρα 130 Π-Σ ΣυνθΕΟΚ^[6] και, στη συνέχεια, ως αυτόνομη πολιτική με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ 1992 -άρθρα 130P-130T ΣυνθΕΚ). Βασικός, θεσπισμένος πλέον με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997), πολιτικός και στρατηγικός στόχος της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής (νέα άρθρα 174-176 ΣΕΚ) είναι η πολυσυζητημένη, και από μερικούς αμφισβητούμενη, έννοια της βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης (άρθρο 2 ΣΕΚ), η οποία προσπαθεί να συγκεράσει περιβαλλοντική προστασία, οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη (συνοχή). Κύριο γενικό-οριζόντιο εργαλείο για την επίτευξη του στόχου αυτού παρουσιάζεται η -θεσπισμένη και αυτή με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (άρθρο 6 ΣΕΚ) ως γενική πλέον αρχή, και όχι απλώς ως περιβαλλοντική, όπως είχε θεσπισθεί με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ-, αρχή της ενσωμάτωσης. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, οι απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας πρέπει να ενταχθούν στον καθορισμό και την εφαρμογή των κοινοτικών πολιτικών και δράσεων, ιδίως προκειμένου να προωθηθεί η αειφόρος ανάπτυξη.

Η κοινοτική περιβαλλοντική πολιτική πορευόταν στην εξέλιξη της ανάμεσα στην πραγματική αυτονόμησή της και στην εξάρτησή της από την ενιαία ανοιχτή και ανταγωνιστική αγορά. Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του '90 σημειώνεται σταδιακά ένας επαναπροσδιορισμός της σχέσης των δύο «εννόμων αγαθών» της αγοράς και του περιβάλλοντος στο κοινοτικό σύστημα, με έμφαση, κατά περίπτωση, στο δεύτερο, χωρίς όμως η Κοινότητα να έχει απαγκιστρωθεί από το ιερό θεμέλιό της: την ανοιχτή ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς-ανάπτυξης. Η «καταστατική» αυτή εξάρτηση φαίνεται να καθορίζει ακόμη σε μεγάλο βαθμό τις επιλογές της κοινοτικής πολιτικής περιβάλλοντος στη μέχρι σήμερα εξέλιξή της (παρ' όλο που αποτελεί, με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, αυτοτελή σκοπό αποσυνδεδεμένο από οικονομικές ιδίως, επιδιώξεις), αλλά και στην υλοποίησή της και εφαρμογή της από

τα κοινοτικά όργανα αλλά και τα κράτη μέλη. Έτσι το παράγωγο περιβαλλοντικό δίκαιο της Κοινότητας (κυρίως οδηγίες, όπως προαναφέραμε) στοχεύει αφενός στην προστασία του περιβάλλοντος και αφετέρου στη διασφάλιση του ελεύθερου ανταγωνισμού και της ενιαίας αγοράς (με συνυπολογισμό τις περισσότερες φορές της σχέσης κόστους-οφέλους[7]). Οι περιβαλλοντικές οδηγίες, οι οποίες ως γνωστόν θα πρέπει να μεταφέρονται-ενσωματώνονται στο εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών, δεν στοχεύουν στην άμεση προστασία του περιβάλλοντος, δεν λύνουν δηλαδή το πρόβλημα της σύγκρουσης των συμφερόντων, αλλά παρέχουν στα κράτη μέλη απλώς τα στοιχεία και τη διαδικασία για τη λύση του[8], παραπέμποντας κάθε φορά σε συγκεκριμένες μικρο-οικονομικο-περιβαλλοντικές εκτιμήσεις και αποφάσεις. Εν κατακλείδι, η ένταση φαίνεται πλέον να συναιρείται μέσα από τη γέννηση-δημιουργία μιας «οικοαγοράς» και ενός «οικοανταγωνισμού».

2. Η κατάσταση και τα προβλήματα ενσωμάτωσης και εφαρμογής της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής από τα κράτη μέλη και την Ελλάδα

A. Στα τριάντα και πλέον περίπου χρόνια άσκησης της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής, ο απολογισμός (και τα «αποτελέσματα χρήσης»), αν και είναι δύσκολο να αποτιμηθούν λόγω της συνθετότητας, πολυπλοκότητας και επιστημονικής αβεβαιότητας του προβλήματος, δεν φαίνεται να είναι αισιόδοξα[9]. Παρ' όλο το τεράστιο νομοθετικό οπλοστάσιο, η γενική κατάσταση δεν βελτιώνεται, αν δεν χειροτερεύει[10]. Το περιβάλλον δεν φαίνεται να αντιμετωπίζεται ολιστικά και συστημικά.

Τα κράτη μέλη όπου, όπως ήδη αναφέρθηκε, υλοποιείται η κοινοτική περιβαλλοντική πολιτική[11], σε μεγάλο βαθμό καθυστερούν, επειδή δυσκολεύονται ή, σπανιότερα, αρνούνται[12] να μεταφέρουν[13] και να εφαρμόσουν στην πράξη την περιβαλλοντική νομοθεσία. Ως αιτία αναφέρεται η τεχνική πολυπλοκότητα των περιβαλλοντικών οδηγιών, όπως επίσης οι (νέες) δομές και υποδομές τις οποίες απαιτούν κατά την (ουσιαστική και μετά την μεταφορά τους στο εσωτερικό δίκαιο) εφαρμογή τους: τα κράτη δηλαδή να λάβουν όλα τα αναγκαία μέτρα (σχέδια, έλεγχοι, κυρώσεις κ.λπ.) για την επίτευξη του στόχου των οδηγιών, με αποτέλεσμα οι

προσφυγές από την Επιτροπή στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) για παραβίαση από τα κράτη της περιβαλλοντικής νομοθεσίας να αυξάνονται.

Από την άλλη η αδυναμία ουσιαστικής ενσωμάτωσης-εφαρμογής των περιβαλλοντικών οδηγιών δεν οφείλεται πάντα στα κράτη μέλη. Πράγματι, πολλές από αυτές τις οδηγίες δεν είναι σαφείς ως προς τους στόχους τους, αφού μέσα από πολλούς και ποικίλους συμβιβασμούς αντιτιθέμενων συμφερόντων («ρυθμιστικός ανταγωνισμός» όχι μόνο των κρατών αλλά και ιδιωτικών[14]) ακολουθούν την υβριδική τακτική του «ναι μεν αλλά» (προστασία του περιβάλλοντος με προστασία της ενιαίας ανταγωνιστικής αγοράς) ή κυμαίνονται ανάμεσα στη ρύθμιση-προστασία και στην απορύθμιση - ευέλικτη μη κανονιστική διαχείριση. Τέλος, πολλές φορές τα κράτη μέλη καλούνται να εφαρμόσουν ουσιαστικά μια οδηγία, με την (εσωτερική τους) κοινωνία αντίθετη προς το ρυθμιστέο αντικείμενο. Το παράδειγμα της κοινοτικής ρύθμισης (που καταλήγει τελικά, όπως διαφαίνεται, σε αποδοχή) των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών, είναι χαρακτηριστικό[15].

B. Ειδικότερα για την Ελλάδα, ενώ το ποσοστό της (τυπικής) ενσωμάτωσης της κοινοτικής νομοθεσίας (οδηγιών) στο εσωτερικό δίκαιο είναι αρκετά υψηλό (97,47%)[16] σε σχέση με άλλες χώρες (π.χ. Ισπανία, Ιταλία) και με τη δεκαετία του '90 (76% στην αρχή και 85% στην συνέχεια)[17], εν τούτοις είναι εμφανές το έλλειμμα σε ποσοστό 70% των εκκρεμών περιβαλλοντικών υποθέσεων[18], και η υστέρηση υλοποίησης της κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας- σε επίπεδο δηλαδή λήψης των αναγκαίων μέτρων, εκπόνησης των προβλεπόμενων από τις κοινοτικές οδηγίες σχεδίων, ελέγχου εφαρμογής και παρακολούθησης αυτών (κακή εφαρμογή), όπως επίσης και σε επίπεδο κοινοποίησης των εθνικών μέτρων μεταφοράς μιας οδηγίας. Η κατάσταση αυτή αναφέρεται στους τομείς, οι οποίοι αφορούν κυρίως τη διαχείριση των στερεών, ιδίως, αποβλήτων, την προστασία της φύσης και των ειδών, και ιδίως την υλοποίηση του δικτύου Φύση 2000, την προστασία των υδάτων, την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων ιδιωτικών και δημόσιων έργων για το περιβάλλον και την προστασία από την ατμοσφαιρική ρύπανση. Παρ' όλο που το 2006 σημειώνεται βελτίωση στον αριθμό των ανοικτών υποθέσεων παραβάσεων της κοινοτικής νομοθεσίας περιβάλλοντος σε σχέση με το 2005[19], εν τούτοις οι παραβάσεις αυτές στους προαναφερθέντες τομείς εξακολουθούν να αναδεικνύουν τις ελλείψεις δομών και υποδομών για τις ανάγκες εφαρμογής των οδηγιών, τις γνωστές και επισημασμένες αδυναμίες της

συγκεντρωτικής ελληνικής διοίκησης (και ιδίως το κατακερματισμό των αρμοδιοτήτων μεταξύ Υπουργείων και υπηρεσιών, και την έλλειψη οργανωτικών πόρων[20],[21], σε συνδυασμό με την έλλειψη εμπέδωσης του «περιβαλλοντικού κεκτημένου» από τη λεγόμενη κοινωνία των πολιτών και τις τοπικές κοινωνίες. Οι τελευταίοι είναι παντελώς απόντες από τη διαδικασία της κοινοτικής περιβαλλοντικής εφαρμογής και συμμόρφωσης. Τέλος, έχει επισημανθεί η μηδαμινή συμμετοχή της Βουλής στην άσκηση της περιβαλλοντικής συμμετοχής με επίκληση του κοινοτικού περιβαλλοντικού δικαίου. Πρόσφατα πάντως το Ελληνικό Κοινοβούλιο απέκτησε Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος με τριάντα βουλευτές[22]. Αντικείμενο της επιτροπής είναι η παρακολούθηση και η αξιολόγηση της περιβαλλοντικής κατάστασης στη χώρα και των συνεπειών των διαφόρων δράσεων επ' αυτού. Η Επιτροπή έχει συμβουλευτικό χαρακτήρα κατά τη χάραξη της εθνικής περιβαλλοντικής στρατηγικής.

Αν τα αποτελέσματα από την υλοποίηση και την εφαρμογή του κοινοτικού κανονιστικού περιβαλλοντικού κεκτημένου είναι πενιχρά έως απογοητευτικά[23], τα αποτελέσματα της κοινοτικής περιβαλλοντικής χρηματοδότησης φαίνονται πιο καθαρά, και υπ' αυτήν την έννοια μπορεί, ενδεχομένως, να γίνει λόγος για «εξευρωπαϊσμένο» περιβαλλοντικό «τυπικό εκσυγχρονισμό»[24]. Σ' αυτό συνέβαλαν οι (ελάχιστες) χρηματοδοτήσεις του Ταμείου Συνοχής και των διαρθρωτικών προγραμμάτων για το περιβάλλον μέσω του πρώτου (1989-1993, με 6,5% του συνόλου των δαπανών), δεύτερου (1994-1999, με 3,9% του συνόλου των δαπανών[25],[26]) και τρίτου (2000-2006, με 1,89% του συνόλου των δαπανών[27]) κοινοτικού πλαισίου στήριξης (ΚΠΣ). Όμως, και τα τρία ΚΠΣ εγγράφονται στην ίδια αναπτυξιακή λογική, ήτοι της ενίσχυσης της συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων στα κέντρα και ιδίως στην Αθήνα, και το σχεδιασμό της περιφερειακής ανάπτυξης με γνώμονα την εξυπηρέτηση των κέντρων αυτών[28]. Επίσης, η εντύπωση είναι ότι δεν δημιουργείται τελικά μια ολοκληρωμένη περιβαλλοντική υποδομή (π.χ. για τον βιολογικό καθαρισμό[29], για την εποπτεία και φύλαξη των προστατευόμενων οικοτόπων ή την παρακολούθηση και καταγραφή της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, της ηχορύπανσης, της ποιότητας των υδάτων κ.λπ.). Από την άλλη, θα ήταν παράλειψη να μην επισημανθεί ότι η υλοποίηση των χρηματοδοτούμενων έργων ανάδειξαν ως «κεκτημένα» και «εμπεδωμένα» πλέον την, έστω και δικαίως επικριθείσα ως τυπική, διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων των έργων αυτών.

3. Ένας θετικός περιβαλλοντικός «εξευρωπαϊσμός» για την Ελλάδα

Πράγματι, αν θέλαμε να κάνουμε λόγο για «θετικό εξευρωπαϊσμό» κατά την εφαρμογή της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής στην προοπτική μιας, έστω και εξ αντανakλάσεως, ουσιαστικής-«λειτουργικής» εθνικής περιβαλλοντικής πολιτικής, αυτή δεν θα την προσδιορίζαμε τόσο σε τομεακό επίπεδο (απόβλητα, φύση, ρύπανση, όπου ούτως ή άλλως η κατάσταση, όπως είπαμε και θα δούμε και στη συνέχεια, δεν είναι επιτυχής, αφού η ουσιαστική εφαρμογή είναι ελλειμματική). Απεναντίας, θα την προσδιορίζαμε, κυρίως, στο επίπεδο του οριζόντιου και «εκλαϊκευμένου» κοινοτικού περιβαλλοντικού κεκτημένου (υπό την έννοια της κοινωνικής-περιβαλλοντικής εμπέδωσης αυτού), και μάλιστα σε δύο βασικούς τομείς (όπου και αναδεικνύεται ο δημιουργικός ρόλος των Μη Κυβερνητικών περιβαλλοντικών Οργανώσεων):

A. Παρά τις γνωστές και ορθές έντονες κριτικές στην (τυπική, ως τυπικού δικαιολογητικού) εφαρμογή του θεσμού της διαδικασίας περιβαλλοντικής εκτίμησης (στην οποία ουδέποτε περιλαμβάνεται η «μηδενική λύση»), και ειδικότερα των Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ), είναι εμπεδωμένη πλέον στην περιβαλλοντική συνείδηση η διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων ιδιωτικών και δημόσιων έργων μέσω της ενσωμάτωσης, αλλά και εφαρμογής της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ, όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 97/11/ΕΚ[30] και συμπληρώθηκε-διευρύνθηκε από τις οδηγίες 2001/42/ΕΚ «σχετικά με την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων στο περιβάλλον»[31] και 2003/35/ΕΚ «σχετικά με τη συμμετοχή του κοινού στην κατάρτιση ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων που αφορούν το περιβάλλον και με την τροποποίηση για τη συμμετοχή του κοινού και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, των οδηγιών 85/337/ΕΟΚ και 96/61/ΕΚ του Συμβουλίου»[32]. Η εμπέδωση αυτή αγγίζει πολλές φορές και τα όρια του εκφυλισμού του θεσμού, μέσω της φιλοπεριβαλλοντικής, πλην υπερβολικής, επέκτασης της υποχρέωσης εκπόνησης ΜΠΕ[33], εις βάρος της ποιότητάς των, και σε ήσσονος σημασίας ή δευτερεύοντα έργα.

B. Ο δεύτερος τομέας είναι αυτός της (ελεύθερης) περιβαλλοντικής

πληροφόρησης (όχι όμως , γενικά, και της συμμετοχής) μέσω της ενσωμάτωσης της οδηγίας 90/313/ΕΟΚ[34] , όπως αντικαταστάθηκε με την οδηγία 2003/4/ΕΚ [35].

Θα μπορούσαμε επίσης να προσθέσουμε, όχι χωρίς επιφυλάξεις, και ένα τρίτο τομέα, αυτόν των προστατευόμενων περιοχών, ιδίως αυτών του κοινοτικού δικτύου Φύση 2000, όπου μάλιστα έχουν τύχει εφαρμογής και οι δύο προαναφερθέντες τομείς (και αυτός της συμμετοχής-διαβούλευσης, ως ένα μικρό βαθμό των τοπικών κοινωνιών). Στην πραγματικότητα όμως πρόκειται ακόμη για μια τάση προς μια οριστική κοινωνική περιβαλλοντική εμπέδωση στον εν λόγω τομέα υπό την επίδραση του κοινοτικού περιβαλλοντικού δικαίου, τάση, η οποία συναντά εμπόδια και από την ουσιαστική ενσωμάτωση και υλοποίηση από διοικητική πλευράς του σχετικού κοινοτικού νομικού πλαισίου, όπως θα δούμε στην συνέχεια.

4. Ένας αρνητικός περιβαλλοντικός «εξευρωπαϊσμός» για την Ελλάδα

Αντίθετα, ως χαρακτηριστικά παραδείγματα «αρνητικού ή ελλειμματικού περιβαλλοντικού εξευρωπαϊσμού», μπορούμε να αναφέρουμε τους τρεις, ήδη αναφερθέντες, μεγάλους τομείς της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής (φύση, ύδατα, απόβλητα)[36], ιδίως λόγω του εύρους των απαιτήσεων των σχετικών οδηγιών και των μεταβολών που επιφέρουν και σε άλλα συγγενή πεδία, και των ειδικών επιπτώσεών τους στην Ελλάδα.

Α. Σε σχέση με την εφαρμογή και υλοποίηση της κοινοτικής πολιτικής προστασίας της φύσης και ειδικότερα της οδηγίας 92/43/ΕΟΚ για την προστασία των φυσικών οικοτόπων και της άγριας πανίδας και χλωρίδας[37], δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά την έκδοση της παραπάνω οδηγίας και επτά μετά την ενσωμάτωσή της στην ελληνική έννομη τάξη με ΚΥΑ[38], η κατάσταση των προστατευόμενων περιοχών (π.π.) του (κατ' άρθρο 3 της οδηγίας) δικτύου «Φύση 2000» στην Ελλάδα[39] είναι απογοητευτική[40]. Σ' ένα γενικότερο πλαίσιο ελλείμματος εμπειρίας ειδικών οργανωτικών δομών και διοικητικής τεχνογνωσίας[41], οι είκοσι επτά σήμερα φορείς διαχείρισης (φ.δ.) των προστατευόμενων περιοχών που

προβλέπονται από το ν. 2742/1999 ως νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου με περιορισμένες -μη κανονιστικές, ελεγκτικές και καταναγκαστικές αρμοδιότητες, και συγκροτήθηκαν (οι 25) με το ν. 3044/2002, ή δεν λειτουργούν καθόλου ή υπολειτουργούν, με αποτέλεσμα τα αναγκαία μέτρα διατήρησης των π.π. να είναι ανύπαρκτα ή ανεπαρκή, απρόσφορα και ελάχιστα αποτελεσματικά. Ας σημειωθεί ότι οι φορείς αυτοί συνδέονται οριζόντια μέσω μιας συμμετοχικής και διευρυμένης εθνικής επιτροπής (Φύση 2000), η οποία, και αυτή, είναι ανενεργή. Μπορεί η οδηγία να υπήρξε, όπως γράφουν οι *Η. Μπεριάτος* και *Δ. Ψαλτόπουλος*, «η αφορμή για τη δημιουργία και συγκρότηση στην Ελλάδα ενός συστήματος προστατευόμενων περιοχών που στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες υπήρχε εδώ και αρκετές δεκαετίες»[\[42\]](#), πλην όμως αυτό το σύστημα δεν έχει εφαρμοσθεί καθόλου[\[43\]](#).

Πράγματι, δεν είναι μόνο -και τούτο ένεκα απουσίας διαδικασιών διαβούλευσης- οι τοπικές αντιδράσεις όσων τα (οικονομικά κυρίως) συμφέροντα θίγονται (ή νομίζουν ότι θίγονται), σε μια προστασία που εμποδίζει την τοπική ανάπτυξη[\[44\]](#), ούτε ότι δεν υπήρχε, όπως ήδη αναφέρθηκε, έτοιμη δομή, μια και ο περιβαλλοντικός νόμος-πλαίσιο 1650/1986 δεν προέβλεπε ειδικούς φορείς διαχείρισης, αλλά και η ΚΥΑ που μετέφερε (χωρίς να προσαρμόζει-ενσωματώνει) μια ήδη απαιτητική οδηγία στην ελληνική πραγματικότητα αποτελεί μνημείο πολυπλοκότητας και διοικητικο-γραφειοκρατικής δομής[\[45\]](#). Κατά τον *Μ. Χάϊνταρλή*[\[46\]](#), η σύνδεση της ΚΥΑ με τις διαδικασίες του ν. 1650/86 (άρθρο 18 επ.) για την ενεργοποίηση της οδηγίας, κρίνεται ανεπιτυχής, ως μη ορθολογική και ευέλικτη, ιδίως μάλιστα στο μέτρο που αυτή προβλέπει μια αυτόνομη και «λειτουργική» νομική κατηγορία προστασίας, την «ειδική ζώνη διατήρησης». Ας σημειωθεί[\[47\]](#) ότι μόλις το 6% των ελληνικών περιοχών του δικτύου Φύση 2000 διαθέτει θεσμοθετημένο καθεστώς προστασίας, το 50% δεν έχει μελετηθεί καν και οι προαναφερθέντες 27 φ.δ. καλύπτουν μόνο το 24% του δικτύου. Ως γνωστόν, σύμφωνα με το ν. 1650/1986 για την κήρυξη μιας περιοχής ως προστατευόμενης προαπαιτείται Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη (ΕΠΜ). Μέχρι σήμερα έχουν εκπονηθεί περίπου 80 τέτοιες μελέτες, οι οποίες καλύπτουν το 55% της έκτασης των περιοχών Φύση 2000 (239 ΤΚΣ και 151 ΖΕΠ[\[48\]](#)). Έξι από αυτές έχουν κηρυχθεί εθνικά πάρκα και μία ως περιοχή οικοανάπτυξης[\[49\]](#), οι οποίες καλύπτουν το 6% του αριθμού των περιοχών του δικτύου. Είναι προφανές ότι η διαχειριστική λογική και φιλοσοφία της οδηγίας έρχεται σε αναντιστοιχία προς τα κλασσικά προϋπάρχοντα μέσα άσκησης της εθνικής πολιτικής προστασίας, η οποία κατακερματίζεται σε μια πληθώρα Υπουργείων με απουσία οριζόντιων δομών

συντονισμού μεταξύ τους, αλλά και απουσία συνεργατικών κάθετων δομών ανάμεσα στους κεντρικούς και τοπικούς φορείς (ΟΤΑ) αλλά και περιβαλλοντικές οργανώσεις [50].

Στα παραπάνω θα πρέπει, τέλος, να προστεθεί το πρόβλημα της χρηματοδότησης των φορέων, που εκφράζει την έλλειψη μακροπρόθεσμου στρατηγικού σχεδιασμού και προγραμματισμού της λειτουργίας τους. Η αρχική οικονομική υποστήριξη των φ.δ. ήταν και από εθνικούς πόρους του Ταμείου ΕΤΕΡΠΣ. Πέρα από τις 25.000 ευρώ (ή 15.000, αν δεν υπήρχε κέντρο πληροφόρησης) με τις οποίες «προικίσθηκαν» με την έναρξη λειτουργίας των, η χρηματοδότηση βασίσθηκε στο Γ' ΚΠΣ, χωρίς να έχουν εκδοθεί παράλληλα οι κανονισμοί λειτουργίας των φορέων διαχείρισης (προσωπικού, ΔΣ, υπηρεσιών, μελετών κ.λ.π.), οι οποίοι ήσαν απαραίτητοι για την ένταξή τους στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Περιβάλλον (ΕΠΠΕΡ)[51]. Ας σημειωθεί ότι οι περισσότεροι από τους κανονισμούς αυτούς εκδόθηκαν δύο χρόνια μετά τη σύσταση των φορέων, το 2005. Πάντως η κατεύθυνση θα πρέπει να είναι αυτή της συμμετοχικής αυτοχρηματοδότησης στο πλαίσιο μιας μορφής τοπικής οικο-κοινωνικής οικονομίας (του λεγόμενου τρίτου, μη κρατικού-μη ιδιωτικού, τομέα), η οποία συνάδει περισσότερο προς την τάση της ολοκληρωμένης αειφορικής διαχείρισης των π.π..

Παρομοίως και παράλληλα, θα πρέπει, ακόμη και αν προς τούτο υπάρχουν εγγενείς δυσκολίες, να ενεργοποιηθούν διαδικασίες στάθμισης των συμφερόντων μέσω δημόσιας ανοιχτής διαβούλευσης και πειθούς με μεγαλύτερη δυνατότητα συμμετοχής των τοπικών κοινωνιών στη λήψη των αποφάσεων που σχετίζονται με τη συμβατότητα των μέτρων προστασίας με τις τοπικές αναπτυξιακές ανάγκες, ούτως ώστε να αποδυναμωθεί η συγκρουσιακή προδιάθεση και η εκατέρωθεν δυσπιστία[52]. Βέβαια θα πρέπει ακόμη να ορισθούν και να διευκρινισθούν «οι τοπικές αναπτυξιακές ανάγκες».

Β. Η ίδια κατάσταση συμβαίνει και με την οδηγία-πλαίσιο 2000/60/ΕΚ για τη θέσπιση πλαισίου κοινοτικής δράσης στον τομέα των υδάτων [53], η οποία μέσω της αειφορικής διαχείρισης του νερού επιχειρεί μια «ολιστική» προσέγγιση του προβλήματος των υδάτων ως κοινού αγαθού με ορίζοντα το 2015. Η οδηγία αυτή παραμένει, σε πολλές πτυχές της, ουσιαστικά ανεφάρμοστη.

Ο ν. 3199/2003[54], ο οποίος αντικαθιστά το ν. 1739/1987, εναρμονίζει «εσπευσμένα» σε πρώτο επίπεδο (αφού προβλέπεται και η έκδοση ορισμένων κανονιστικών κειμένων[55]) και σε καθαρά «μινιμαλιστική» βάση[56]. Ειδικότερα, όπως παρατηρείται συναφώς και θα δούμε και στην συνέχεια, στο νόμο αυτό δεν αναφέρονται οι παραπάνω βασικοί ιδεολογικοί-διαχειριστικοί άξονες.

Αρμόδια για την υλοποίηση της οδηγίας είναι το ΥΠΕΧΩΔΕ, το Υπουργείο Ανάπτυξης και το Υπουργείο Γεωργίας. Το συντονιστικό ρόλο της νέας καθαρά περιβαλλοντικής πολιτικής υδάτων έχει το ΥΠΕΧΩΔΕ, αντίθετα με το προϊσχύσαν καθεστώς του ν. 1739/87, όπου συντονιστικός φορέας της πολιτικής υδάτων ήταν το Υπουργείο Ανάπτυξης. Στο ν. 3199/2003 προβλέπεται (άρθρα 3-6) μια πληθώρα φορέων και οργάνων σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο[57], που συμμετέχουν σε διαδικασίες διαβούλευσης, και με συμβουλευτικό μόνο ρόλο, κοινωνικοί και οικονομικοί φορείς, η συμμετοχή των οποίων στις παραπάνω διαδικασίες ελπίζεται να μη μείνει ανενεργή και σε συμβολικό μόνο επίπεδο[58].

Το βασικό εργαλείο υλοποίησης της οδηγίας αποτελεί το σχέδιο διαχείρισης για μια «καλή οικολογική κατάσταση των υδάτων». Τα προβλήματα αναδεικνύονται στη χωρική και οικολογική υλοποίηση-διαχείριση της οδηγίας, όπου εμπλέκονται η χωροταξική με τη διοικητική διάσταση. Σύμφωνα με την οδηγία (άρθρο 3), τα κράτη οφείλουν (μέχρι 22-6-2004) να «εξασφαλίζουν τις κατάλληλες διοικητικές ρυθμίσεις, συμπεριλαμβανομένου του προσδιορισμού της κατάλληλης αρμόδιας αρχής, για την εφαρμογή των κανόνων της παρούσας οδηγίας μέσα σε κάθε λεκάνη απορροής ποταμού στο έδαφός τους». Για την οδηγία η «περιοχή λεκάνης απορροής ποταμού» (ή το διαμέρισμα υδρογραφικών λεκανών) συνιστά το ενδεδειγμένο χωρικό επίπεδο διοικητικής οργάνωσης της διαχείρισης. Ο ελληνικός νόμος προσαρμογής ταυτίζει την υδατική-χωρική διάσταση με τις υφιστάμενες διοικητικές διαιρέσεις, υπαγάγοντας τις επιμέρους λεκάνες απορροής στην αρμοδιότητα μιας ή περισσοτέρων διοικητικών περιφερειών[59]. Δεν είναι σίγουρο ότι μια τέτοια προσαρμογή είναι συμβατή προς την οδηγία[60], και γενικά τα μέτρα διαχείρισης των υδάτων που προβλέπει ο ενσωματωτικός νόμος δεν απαντούν στις απαιτήσεις της οδηγίας για την εκπόνηση ολοκληρωμένων προγραμμάτων διαχείρισης[61]. Παράλληλα, μέχρι τις 22-12-2006 θα έπρεπε να έχουν τεθεί σε εφαρμογή τα προγράμματα παρακολούθησης της κατάστασης των υδάτων από τις περιφέρειες. Επίσης, μέχρι το 2015 θα πρέπει να έχει επιτευχθεί ουσιαστική προστασία,

αναβάθμιση και αποκατάσταση των επιφανειακών υδάτων.

Τέλος, η οδηγία προβλέπει (άρθρο 9) την υποχρέωση των κρατών μελών να ανακτήσουν, στο πλαίσιο της αρχής ο «χρήστης πληρώνει» (ειδικότερη έκφραση της θεσπισμένης περιβαλλοντικής αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει»), το συνολικό κόστος «συμπεριλαμβανομένου του κόστους για το περιβάλλον και τους φυσικούς πόρους» όλων των υπηρεσιών που συνδέονται με την χρήση ύδατος. Στην ουσία πρόκειται για την εισαγωγή φορολογικών επιβαρύνσεων (οικολογικών φόρων), τις οποίες η Ελλάδα δεν είναι σίγουρο, με την ελλιπή εμπειρία της στο σχετικό τομέα, αν μπορεί ή επιθυμεί να ανταποκριθεί, ιδίως στον τομέα της γεωργίας[62]. Όπως και να έχει, η νέα οδηγία αποτελεί το πλαίσιο για τη νέα περιβαλλοντική πολιτική της Ελλάδας στον τομέα των υδάτων, αφού δημιουργεί ένα νέο ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο με στελέχωση και οργάνωση υπηρεσιών, νέα αντίληψη για τη διαχείριση του νερού με επιστημονική υποστήριξη των σχετικών αποφάσεων.

Γ. Στον τομέα των αποβλήτων ήδη από το 1981 η Ελλάδα θα έπρεπε να είχε εξαλείψει τις περίπου 1400 σήμερα (κατ' άλλους 1453) ενεργές (σε σύνολο 2.656) ανεξέλεγκτες «χωματερές» πάσης φύσεως αποβλήτων[63], κατ' επιταγή των σχετικών κοινοτικών οδηγιών[64]. Ως γνωστόν, η Ελλάδα καταδικάσθηκε από το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) δύο φορές (η πρώτη το 1992[65] και η δεύτερη το 2000[66]) για την περίπτωση της παράνομης «χωματερές» στη θέση των εκβολών του ποταμού Κουρουπητού Χανίων και, ως συνέπεια της υποτροπής της παράβασης, της επεβλήθη για πρώτη φορά και ημερήσιο χρηματικό πρόστιμο. Η λειτουργία της «χωματερές» έπαψε τον Φεβρουάριο του 2001, αλλά το συγκεκριμένο πρόβλημα φαίνεται πως παραμένει για την Κοινότητα με απειλή τρίτης καταδίκης[67], όπως και το γενικότερο πρόβλημα στην Ελλάδα, και οφείλεται κυρίως στις κοινωνικές αντιδράσεις σ' ένα τοπικό περιβαλλοντικό-κοινωνικό πρόβλημα, του οποίου η διαχείριση και ο σχεδιασμός ανήκουν, σύμφωνα με την ισχύουσα πλέον νομοθεσία, στις τοπικές και περιφερειακές αρχές (αντίστοιχα). Ήδη, άλλη μια φορά η Ελλάδα καταδικάσθηκε στις 6 Οκτωβρίου 2005 από το ΔΕΚ[68], γενικά για τους Χώρους Ανεξέλεγκτης Διάθεσης Απορριμμάτων (ΧΑΔΑ). Οι τελευταίοι θεωρείται ότι περιορίζονται με τη δημιουργία ΧΥΤΑ[69], οι οποίοι ωστόσο δεν συνάδουν με το κοινοτικό δίκαιο, και ενώ στην Κοινότητα γίνονται ήδη πράξη οι Χώροι Υγειονομικής Ταφής Υπολειμμάτων (ΧΥΤΥ), όπου θάβονται τα υπολείμματα της διαχείρισης των αποβλήτων. Παρά τη σχετική πρόοδο σε εγκαταστάσεις μεταφόρτωσης και

δημιουργίας ΧΥΤΑ, σύμφωνα με πηγές του ΥΠΕΧΩΔΕ, το 2005 έκλεισαν περίπου 200-250 χωματερές, ρυθμός που προβληματίζει αν θα προλάβει η χώρα να τηρήσει την δέσμευσή της προς την Ευρωπαϊκή Ένωση για την οριστική λύση του προβλήματος μέχρι το 2008[70].

Είναι αλήθεια ότι η νομοθεσία περί απορριμμάτων ουδέποτε εφαρμόστηκε από τη διοίκηση, όχι μόνο λόγω των κακοτεχνιών, ασαφειών και του δαιδαλώδους της νομοθεσίας-διαδικασίας (προαναφερθεισών ΚΥΑ, ιδίως αυτή του 1996, αλλά και των συναφών κοινοτικών οδηγιών) αλλά και λόγω έλλειψης πολιτικής βούλησης. Ίσως, αντί για ένα κατώτερο ιεραρχικά και ποιοτικά κανόνα δικαίου (υπουργικές αποφάσεις) θα ήταν ορθολογικότερο[71], σ' ένα τόσο σημαντικό θέμα, να είχε εκδοθεί ένας βασικός τυπικός νόμος για την κύρια ρύθμιση, ο οποίος θα εξουσιοδοτούσε την έκδοση προεδρικών διαταγμάτων για τα ειδικά απόβλητα[72].

Επιπλέον η μόνη δυνατή λύση, αυτή των Χώρων Υγειονομικής Ταφής Υπολειμμάτων (ΧΥΤΥ) δεν υφίσταται στην Ελλάδα ή αυτοί είναι υποτυπώδεις και έχουν και ημερομηνία λήξης. Ας σημειωθεί ότι η οδηγία σχετικά με τους ΧΥΤΥ, παρόλο που δεν θεωρεί πανάκεια τη λύση αυτή, λόγω των περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων, προβλέπει την αποφυγή δημιουργίας απορριμμάτων και την αξιοποίησή τους [73]. Ο ίδιος προβληματισμός φαίνεται να ισχύει και για τη θερμική επεξεργασία-καύση των απορριμμάτων[74], η οποία, κατά μερικούς, θεωρείται η πιο ενδεδειγμένη λύση. Πράγματι, σήμερα η κοινοτική πολιτική διαχείρισης των αποβλήτων, όπως αποτυπώνεται στη σχετική κοινοτική νομοθεσία και στην ενσωμάτωσή της στην αντίστοιχη ελληνική, ιεραρχείται, χωρίς όμως να εφαρμόζεται στην Ελλάδα, ως ακολούθως: πρόληψη δημιουργίας αποβλήτων και μείωση αυτών, αξιοποίηση, συμπεριλαμβανομένης της ανακύκλωσης και κομποστοποίησης, και ακολουθούν η ανάκτηση ενέργειας ή η τελική ταφή υπολειμμάτων.

5. Αντί συμπεράσματος

Είναι αναμφισβήτητο ότι η Ελλάδα ποτέ δεν είχε συνεκτική εθνική πολιτική

και στρατηγική περιβάλλοντος[75], ούτε γενικά και πολιτική «παράδοση» και πολιτισμό στον τομέα αυτό[76]. Μάλιστα, κατά τον Γ. Παπαδημητρίου[77], δεν ενδιαφερόμαστε να αποκτήσουμε αξιόπιστη περιβαλλοντική πολιτική. Η ανυπαρξία εθνικής περιβαλλοντικής πολιτικής, με τριτοκοσμικά σε πολλές περιπτώσεις χαρακτηριστικά, προκύπτει και από το «Εθνικό Στρατηγικό σχέδιο ανάπτυξης, τομέας περιβάλλοντος και αειφόρου ανάπτυξης -περιόδου 2007-2013», όπου αναδεικνύονται η απουσία μηχανισμών ελέγχου και παρακολούθησης, θεσμικά εργαλεία, εξειδικευμένο προσωπικό και πρωτογενής έρευνα[78].

Το περιβάλλον, σε αντίθεση με την οικονομική ανάπτυξη-μεγέθυνση, ποτέ δεν ήταν, και εξακολουθεί να μην είναι αξιακή προτεραιότητα ούτε για τις κυβερνήσεις αλλά ούτε και για την κοινωνία και τα περισσότερα κόμματα[79]. Βέβαια, την κύρια πολιτική και νομική ευθύνη φέρει η κυβέρνηση και κυρίως το ΥΠΕΧΩΔΕ, και γενικότερα η διοίκηση[80], η οποία υποχρεούται από το Σύνταγμα (άρθρο 24 παρ. 1) να λαμβάνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας. Τέλος, στην Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ κουλτούρα (προστασίας) του δημόσιου χώρου και του κοινού αγαθού.

Η πολιτική της στον τομέα του περιβάλλοντος ταυτίζεται με την αντίστοιχη κοινοτική ιδίως από την δεκαετία του '90[81], παρά τις εγγενείς υστερήσεις των πολιτικο-διοικητικών της μηχανισμών και δομών, και τις πιέσεις, ελεγκτικές-δικαστικές, που δέχεται από την Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εφαρμογή της κοινοτικής νομοθεσίας. Ωστόσο η «εξευρωπαϊσμένη» και ταυτισμένη με τον εκσυγχρονισμό εθνική περιβαλλοντική πολιτική[82], πέρα από την τυπική-τεχνική ενσωμάτωση της κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας (ποσοτικά επιτυχής, όπως ήδη αναφέρθηκε), και χρηματοδότησης (ΕΠΠΕΡ-ποσοτικά ανεπιτυχής μέχρι τώρα[83]) απαιτεί μια μεταβολή στο ελληνικό πολιτικο-διοικητικό σύστημα και στην κοινωνία, με στόχο τη σύγκλιση. Η τελευταία, με τη σειρά της, απαιτεί νέες δομές και υποδομές, νέες μορφές περιβαλλοντικής διακυβέρνησης[84], και ιδίως διαβούλευση με τους κοινωνικούς και οικονομικούς φορείς που εμπλέκονται στην εφαρμογή των περιβαλλοντικών πολιτικών[85], και ολοκληρωμένο και όχι αποσπασματικό και κατά περίπτωση περιβαλλοντικό σχεδιασμό[86] για την υλοποίηση της στρατηγικής και του στόχου της βιώσιμης ανάπτυξης, αλλά και (οικολογική) αλλαγή των αντιλήψεων και των νοοτροπιών των τοπικών ιδίως κοινωνιών (έμμεσος εξευρωπαϊσμός). Η Ευρωπαϊκή πίεση, ως κύριος αλλά όχι

αποκλειστικός παράγοντας διαμόρφωσης της εθνικής περιβαλλοντικής πολιτικής[87] δεν φαίνεται να είναι ικανή να αντιστρέψει βραχυπρόθεσμα την εσωτερική εθνική λογική των μηχανισμών και των δομών[88], των μικροσυμφερόντων των τοπικών-τοπικιστικών κοινωνιών, αλλά και των γενικότερων αξιακών προτεραιοτήτων, οπότε μπορούμε ν' αναρωτηθούμε, μαζί με τον Π. Καζάκο, μήπως πρόκειται για «τυπικό εξευρωπαϊσμό» χωρίς δυναμική[89] ή τυπική «προσαρμογή» και «τυπική σύγκλιση» με το κοινοτικό περιβαλλοντικό κεκτημένο, που διαπερνά βέβαια και αφορά όλη την εθνική θεσμική και κοινωνική κλίμακα.

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας με τίτλο «Οι τοπικές πολιτικές περιβάλλοντος και η εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας στην Αιτωλοακαρνανία», η οποία χρηματοδοτείται κατά 75% από το ΕΚΤ και 25% από εθνικούς πόρους στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ II-Αρχιμήδης-ΕΕΟΤ, Μέτρο 2.6-Ενέργεια 2.6.1.-Υποενότητα 2.6.1.ια. Οι συγγραφείς είναι μέλη της ερευνητικής ομάδας με επιστημονικό υπεύθυνο τον πρώτο

[1] Ως γνωστόν, η δεύτερη παγκόσμια συνδιάσκεψη έγινε στο Ρίο ντε Τζανέιρο το 1992 και η τρίτη στο Γιοχάνεσμπουργκ το 2002.

[2] Βέβαια, προς τα τέλη της δεκαετίας του '60 είχαν εκδοθεί μερικές οδηγίες περιβαλλοντικού χαρακτήρα, όπως η οδηγία 67/548 (ΕΕ, L.196, σ. 1) σχετικά με τις επικίνδυνες ουσίες, η οδηγία 70/157 (ΕΕ L. 42, σ. 6) σχετικά με τα αποδεκτά όρια ηχητικού πεδίου και η οδηγία 70/220 (ΕΕ, L. 76, σ. 1, σχετικά με τις εκπομπές καυσαερίων των οχημάτων.

[3] Τα κυρίαρχα μέχρι τότε εργαλεία άμεσης παρέμβασης αφορούσαν κυρίως την καταπολέμηση της ρύπανσης, μέσω της θέσπισης ορίων ρύπανσης, συστημάτων αδειών λειτουργίας εγκαταστάσεων, χρήση νέων διαθέσιμων τεχνολογιών, επιβολής προστίμων από τα κράτη-μέλη. Σήμερα αναγνωρίζεται ότι το μοντέλο αυτό είχε

ορισμένα θετικά αποτελέσματα στην μείωση της (τοπικής) ρύπανσης. Ομοίως, στην Ελλάδα, η περιβαλλοντική εικοσαετία 1970-1990 χαρακτηρίζεται από τη θέσπιση άμεσων κανονιστικών παρεμβάσεων σε θέματα (ανώτατων) ορίων ρύπων, ποιότητας καυσίμων, τεχνολογικών και συσκευαστικών προδιαγραφών, χρήσεων γης κ.λπ. Βλ. *Μ. Σκούρτου*, Οικονομικά εργαλεία και περιβαλλοντική προστασία στην Ελλάδα, στο έργο *Μ.Σ. Σκούρτου, Κ. Μ. Σοφούλη* (επιμ.), Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα. Ανάλυση του περιβαλλοντικού προβλήματος από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών, Τυπωθήτω, Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1995, σ. 221, ειδ. σ. 222. Τα περιορισμένα οικονομικά εργαλεία που υιοθετήθηκαν στην Ελλάδα κυρίως από την δεκαετία του '90, δεν φαίνεται να έχουν, άμεσα τουλάχιστον, κοινοτική προέλευση και επιρροή.

[4] Η αρχή αυτή θεωρείται το κριτήριο βάσης για τον καθορισμό και την εκπόνηση της κοινοτικών περιβαλλοντικών δράσεων και εκφράζει στο κοινοτικό θεσμικό σύστημα το σεβασμό της κανονιστικής αυτονομίας των κρατών-μελών και ταυτόχρονα τα όρια προστασίας του περιβάλλοντος από την Κοινότητα. Υποστηρίζεται ότι το περιβάλλον είναι ο τομέας που δικαιολογεί περισσότερο την επικουρική κοινοτική παρέμβαση. Βλ. *S. Baziadoly*, *Le droit communautaire de l'environnement depuis l'acte unique européen jusqu' à la conférence intergouvernementale*, Ed. Bruylant-Ed. de l'Université de Bruxelles, 1996, σ. 256. Βλ. ακόμη, *W. P. J. Wils*, *Subsidiarity and EC environmental policy: taking people's concerns seriously*, *J. E.L.*, τ. 6, 1994, σ. 85, *L. Brinkhorst*, *Subsidiarity and European Community environmental policy: a Panacea or a Pandora's box?* *EELR* 1993, σ. 8 · *G. Cross*, *Subsidiarity and the environment*, *YEL*, 1995, p. 107 · *R. Marcrory*, *Subsidiarity and European Community environmental law*, *Rev. Aff. Europ.* 1999, no 3-4, spécial, σ. 363 · *R. Zaccaria*, *Principe de subsidiarité et environnement*, *REDE* 3/2000, σ. 255 · ακόμη, *D. Gérardin*, *Les compétences respectives de la Communauté et des Etats dans le domaine de l'environnement, base juridique, subsidiarité, et proportionnalité*, στο έργο *Le droit Communautaire de l'environnement. Mise en œuvre et perspectives* (sous la direction de *J. Dutheil de la Rochère*), les études de la documentation française, 1998, σ. 33, ειδ. σ. 44, και βιβλιογρ. σημ. (32) · *J. Golub*, *Sovereignty and subsidiarity in EU environmental policy*, *Political studies*, t. XLIV, 1996, σ. 686 · Βλ. επίσης *Γ. Δελλή*, *Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος*, Εκδ. Α. Σάκκουλα, 1998, αρ. 202, και βιβλ. σημ. 2. Σύμφωνα με τον *D. Gérardin* (όπ.π.), η αρχή της επικουρικότητας δεν θα μπορεί να εφαρμοσθεί και συνακόλουθα η κοινοτική δράση να δικαιολογηθεί, όταν πρόκειται να επιλυθούν προβλήματα καθαρά εσωτερικά-τοπικά των κρατών μελών. Οι προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής της επικουρικότητας είναι αυστηρές, αφού, (άρθρο 5, εδ. 2 ΣΕΚ) μόνο «εάν και στο βαθμό που» τα κράτη είναι ανίκανα να δράσουν επαρκώς και αποτελεσματικά «ένεκα των διαστάσεων και των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης», καλείται η Κοινότητα να επέμβει (επικουρικά) στους τομείς των συντρεχουσών με τα κράτη μέλη αρμοδιοτήτων, όπως στον τομέα του περιβάλλοντος. Η κοινοτική αποτελεσματικότητα και νομιμότητα

φαίνεται να τεκμαίρεται έτσι από την εθνική αδυναμία ικανοποιητικής προστασίας του περιβάλλοντος («δύνανται συνεπώς... να επιτευχθούν καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο»), χωρίς να απαιτείται η δράση της Κοινότητας (και μόνο αυτής) να έχει μια ικανοποιητική (καλύτερη) αποτελεσματικότητα.

[5] Σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΚ η αναλογικότητα περιλαμβάνει τα στοιχεία-στάδια της αναγκαιότητας, της καταλληλότητας και της αναλογικότητας *stricto sensu* (στάθμιση συμφερόντων) του μέτρου, στάδιο κατά το οποίο ο δικαστής μεταμορφώνεται σε πραγματικό διαιτητή. Βέβαια στην πρακτική του ΔΕΚ δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο πρώτο και στο τρίτο στάδιο. Βλ. ειδικά *O. MacIntyre, Proportionality and environmental protection* στο έργο: *EC law*, in: J. Holder (ed.), *The impact of EC environmental law in the United Kingdom*, Chichester, J. Wiley, 1997, σ. 101.

[6] Μέχρι την ΕΕΠ υιοθετήθηκαν πάνω από 100 πράξεις με περιβαλλοντικό περιεχόμενο στην «αυτοσχέδια» βάση των (πρώην) γενικών άρθρων 100 (προσέγγιση των εθνικών νομοθεσιών) και 235 (συμπλήρωση των κοινοτικών αρμοδιοτήτων-ενεργειών για την εκπλήρωση των στόχων της στο πλαίσιο λειτουργίας της κοινής αγοράς, που όμως δεν προβλέπονται από την Συνθήκη). Επρόκειτο για περιβαλλοντικές παρεμβάσεις στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής της (τότε) ΕΟΚ, υπό την έννοια ότι το περιβάλλον και κυρίως η δημόσια υγεία δεν έπρεπε να συστήνουν παράγοντες διακρίνουσας μεταχείρισης μεταξύ κρατών και μεταξύ επιχειρήσεων εις βάρος του ελεύθερου ανταγωνισμού.

[7] Βλ. *L. Kramer, The elaboration of EC Environmental legislation*, στο έργο: *G. Winter* (ed.) *European Environmental Law*, Dartmouth, Aldershot, 1996, σ. 297.

[8] *P. Lascoumes, L'eco-pouvoir*, La Découverte, Paris, 1994, σ. 100.

[9] Αυτό προκύπτει και από την γενική αξιολόγηση του πέμπτου προγράμματος δράσης, παρά τις βελτιώσεις κατά περιοχές των επιπέδων ρύπανσης· βλ. *E. Δούση*, Η κοινοτική πολιτική περιβάλλοντος και η επίδρασή της στην περίπτωση της Ελλάδας, Εκδ. Παπαζήση, Σειρά Α: 1 Ευρωπαϊκή ενοποίηση και εθνικές πολιτικές 2001, σ. 55. Η ίδια εκτίμηση από την Κοινότητα υπήρχε για την κατάσταση μέχρι το πέμπτο πρόγραμμα δράσης· βλ. Επιτροπή των ΕΚ, Έκθεση για την κατάσταση του περιβάλλοντος, COM (92) 23 τελικό.

[10] *D. Chalmers, Inhabitants in the field of EC Law*, στο έργο: *The evolution of EC Law*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1999, σ. 653.

[11] Βλ. *Π.Κ. Ιωακειμίδη*, Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελληνικό κράτος, Θεμέλιο, Βιβλιοθ. Ευρωπ. Θεμάτων, 1998, σ. 116 επ.· και *Π. Παναγιωτόπουλου*, Η κοινοτική πολιτική

περιβάλλοντος και η εφαρμογή των κοινοτικών ρυθμίσεων στην Ελλάδα και τα άλλα κράτη μέλη, Αισυμνήτης, , 4 /1991, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, σ. 168.

[12] Λ. Λουλούδη, Ν. Μπεόπουλου, στο έργο: Ν. Μαραβέγια-Μ. Τσινιτσιζέλη, (επιμ.), Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, πολιτικές, και οικονομικές πτυχές, Θεμέλιο, Βιβλιοθ. Ευρωπ. Θεμάτων, 1995, σ. 617, ειδ. σ. 628.

[13] Η μη μεταφορά της των περιβαλλοντικών οδηγιών αντιπροσωπεύει το 23% του συνόλου των εκκρεμών υποθέσεων της Επιτροπής κατά της Ελλάδας. Σε επίπεδο εκκρεμών υποθέσεων για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου γενικότερα, την μερίδα του λέοντος καταλαμβάνει ο τομέας της προστασίας της φύσης ιδίως εν όψει της εγκαθίδρυσης του οικολογικού δικτύου Φύση 2000· βλ. Γ. Κρεμλή, Η εφαρμογή και επιβολή της κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας στην Ελλάδα, www.nomosphysis.org.gr (Απρίλιος 2005).

[14] Βλ. Χ. Κουταλάκη, Κράτος, κοινωνία πολιτών και συμφέροντα. Σύγκρουση, διαπραγμάτευση και συμμετοχή σε νέες μορφές περιβαλλοντικής διακυβέρνησης, Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική, τχ. 3/2006, σ. 210 ειδ. σ. 211. Ο ανταγωνισμός αυτός αποβλέπει στα «συγκριτικά πλεονεκτήματα από την εναρμόνιση των εθνικών νομοθεσιών βάσει δικών τους ρυθμιστικών πρότυπων ώστε να περιορίσουν το μελλοντικό κόστος προσαρμογής τους» (ibid).

[15] Οδ. 2001/18/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 12ης Μαρτίου 2001 για τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον και την κατάργηση της οδηγίας 90/220/EOK του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕΕΚ L. 106, 17-4-2001). Η οδηγία αυτή μεταφέρθηκε στο εσωτερικό δίκαιο με την ΚΥΑ 38639/2017 της 21 Σεπτεμβρίου 2005 (ΦΕΚ Β 1334).

[16] Εφημ. «Ελευθεροτυπία», 1-9-2005, σ. 41

[17] Βλ. Π. Ιωακειμίδα, όπ. π. , σ. 121.

[18] Γ. Κρεμλή, όπ.π.

[19] Σύμφωνα με τον αρμόδιο Επίτροπο («η Καθημερινή της Κυριακής», 24-9-2006). Σύμφωνα με τον ίδιο (εφημ. «Ελευθεροτυπία» 1-9-2005, σ. 41), στις 13 Ιουλίου 2005 υπήρχαν ανοικτές για την Ελλάδα 58 υποθέσεις πιθανολογούμενων ή διαπιστωμένων παραβιάσεων της περιβαλλοντικής νομοθεσίας στους παραπάνω τομείς. Ήδη στις 3-11-2005 οι ανοικτές υποθέσεις παραβίασης της κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας ήσαν 47, εκ των οποίων το 68% αφορούσε κακή εφαρμογή των οδηγιών, το 19% αδιαφορία της Ελλάδας να ενσωματώσει έγκαιρα (στις προβλεπόμενες) προθεσμίες τις οδηγίες, ενώ το 13% των περιπτώσεων η ενσωμάτωση ήταν

πλημμελής-στρεβλή. Από τις παραβιάσεις αυτές το 28% αφορά τη διαχείριση των αποβλήτων, το 21% την προστασία της φύσης, το 17% την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα, το 15% το υδάτινο περιβάλλον, το 9% περιβαλλοντικές επιπτώσεις και το υπόλοιπο 10% αφορά άλλες παραβιάσεις· βλ. εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή» 27-11-2005, σ. 42. Ο τελευταίος κατάλογος περιλαμβάνει 15 υποθέσεις άμεσης προτεραιότητας (εκ των οποίων 6 καθ' υποτροπή και για τις οποίες υπάρχει ήδη παραπομπή στο ΔΕΚ: Κουρουπητός-Μεσομούρι, διαχείριση αστικών λυμάτων σε 24 πόλεις, μη προστασία της οχιάς Μήλου, παράνομες χωματερές, έλλειψη αποχετευτικού δικτύου και βιολογικού καθαρισμού στο Θριάσιο Πεδίο, μη προστασία της καρέτα-καρέτα Ζάκυνθος), εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή», 2-4-2006, σ. 42· βλ. επίσης εφημ. «Καθημερινή», 30—7-2006, σ. 10. Τέλος, σύμφωνα με την έκθεση της Επιτροπής για την εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας το 2005, η Ελλάδα κατέχει την πέμπτη θέση στον κατάλογο των παραβιάσεων: εκκρεμών (προς συμμόρφωση) 7 καταδικαστικές αποφάσεις, 36 υποθέσεις είναι ανοικτές, εκ των οποίων οι 23 είναι διαπιστωμένες παραβιάσεις, και η παραπομπή στο ΔΕΚ είναι προ των πυλών. Από τις 36 αυτές υποθέσεις 8 αφορούν μη ενσωμάτωση στο εσωτερικό δίκαιο, 5 μη συμμόρφωση (πλημμελή μέτρα ενσωμάτωσης) και 23 σε κακή εφαρμογή «λόγω δράσης ή αδράνειας, το κράτος μέλος δεν έχει συμμορφωθεί προς τις απαιτήσεις της ευρωπαϊκής νομοθεσίας για το περιβάλλον εκτός των απαιτήσεων που αφορούν την έκδοση και κοινοποίηση της ενδεδειγμένης εθνικής νομοθεσίας εφαρμογής», εφ. «Η Κυριακάτικη Αυγή», 1-10-2006.

[20] Βλ. Χ. Κουταλάκη, ό.π., σ. 213-214.

[21] Τα πρώτα ευρήματα της σχετικής υπό εξέλιξη έρευνας από το ΤΕΙ Μεσολογγίου στο νομό Αιτωλοακαρνανίας στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ -Αρχιμήδης II, επιβεβαιώνουν τα παραπάνω.

[22] Εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή» 6-3-2005, σ. 32.

[23] Βλ. και Θ. Νάντσου, Αποτίμηση της εφαρμογής της περιβαλλοντικής νομοθεσίας στην Ελλάδα, στο έργο: Η κοινωνία των πολιτών και η εφαρμογή του περιβαλλοντικού δικαίου Διημερίδα, Αθήνα, 2-3 Φεβρουαρίου 2006, όπου καταγράφονται τα προβλήματα εφαρμογής της κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας σε εννέα τομείς (περιβαλλοντική πληροφορία, εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων, ατμοσφαιρικός αέρας-κλίμα, νερό, φυσικό περιβάλλον -προστασία ειδών, θόρυβος, χημικά -βιοτεχνολογία, απόβλητα, περιβάλλον και βιομηχανία). Επίσης, WWF-Ελλάς, Δεσμεύσεις χωρίς εφαρμογή: η περιβαλλοντική νομοθεσία στην Ελλάδα, www.nomosphysis.org.gr (Ιούνιος 2006).

[24] Βλ. την εκτενή ανάλυση για τα δύο πρώτα ΚΠΣ Π. Καζάκου, Ο «εξευρωπαϊσμός» της δημόσιας πολιτικής. Η εθνική περιβαλλοντική πολιτική ανάμεσα σε εσωτερικούς

παράγοντες και υπερεθνικές δεσμεύσεις, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 13, Μάιος 1999, σ. 83 επ. ειδ. σ. 100-105 και σ. 110-116.

[25] Επιτροπή, Ελλάδα, κοινοτικό πλαίσιο στήριξης , 1994-1999, Βρυξέλλες, 1994, σ. 44.

[26] Π.Κ. Ιωακειμίδη, όπ.π., σ. 123.

[27] Μέχρι τέλους του 2005 η απορροφητικότητα του Επιχειρησιακού Προγράμματος Περιβάλλον (ΕΠ.Π.ΠΕΡ) (2000-2006), το οποίο αποτελεί αυτοτελές πρόγραμμα στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ με αρχικό προϋπολογισμό 677,8 εκατομμύρια ευρώ, άγγιζε μόλις το 27,48% (ήδη περίπου 30%). Σύμφωνα με την διαχειριστική αρχή του Γ' ΚΠΣ, το ΕΠΠΕΡ κατατάσσεται στα προγράμματα με τις πιο χαμηλές επιδόσεις και από τα πλέον πιθανά στη μη επίτευξη των στόχων (και στην απώλεια των δεσμευμένων πόρων αν δεν εκταμιευθούν σε χρονικό διάστημα δύο ετών)· βλ. εφημ. «Η Κυριακάτικη ΑΥΓΗ», 11-12-2005 σ. 42· βλ. και Γ. Παπαδημητρίου, Περιβάλλον και Γ' ΚΠΣ, www.nomosphysis.org.gr (Δεκέμβριος 2005). Η ίδια κατάσταση, κάπως βελτιωμένη, παρατηρείται μέχρι τέλους (κλείσιμο) του 2006, όπου η απορροφητικότητα άγγιξε το 46, 6%, «Η Καθημερινή», 3-1-2007, σ. 22.

[28] Εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή», 6-3-2005, σ. 32.

[29] Παρόλο που χρησιμοποιήθηκαν κοινοτικές χρηματοδοτήσεις κυρίως από το Ταμείο Συνοχής, μόνο δύο από τις είκοσι τέσσερις πόλεις τις αξιοποίησαν και διαθέτουν πλήρες αποχετευτικό δίκτυο για την συλλογή και επεξεργασία των αστικών λυμάτων (βιολογικό καθαρισμό), όταν η καταληκτική ημερομηνία ήταν ο Δεκέμβριος του 2000. Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο να έχει κατασκευασθεί βιολογικός καθαρισμός αλλά να μην υπάρχει αποχετευτικό δίκτυο. Ως εκ τούτου, στις 24-10-2006 η Επιτροπή προσέφυγε στο ΔΕΚ εναντίον της Ελλάδας (υπ. C-440/06) για μη εφαρμογή της οδηγίας για την εγκατάσταση δικτύου αποχέτευσης των αστικών λυμάτων ή/και συστήματα επεξεργασίας αυτών (σε οικισμούς με ισοδύναμο πληθυσμό άνω των 15.000) (οδ. 91/271/ΕΟΚ) , εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή», 24-12-2006, σ. 44.

[30] Για την μεταφορά της οδηγίας αυτής στο εσωτερικό δίκαιο εκδόθηκε ο νόμος 3010/2002, οι διατάξεις του οποίου εξειδικεύονται πλέον με την ΚΥΑ 15393/2332/2002 για την κατάταξη των δημόσιων και ιδιωτικών έργων σε κατηγορίες (και η οποία αντικαθιστά πλέον την προηγούμενη ΚΥΑ 69269/5387/1990). Στη συνέχεια, εκδόθηκε η ΚΥΑ 11014/703/2003 για τη διαδικασία προκαταρκτικής περιβαλλοντικής εκτίμησης και αξιολόγησης (ππεα) και έγκρισης περιβαλλοντικών όρων (επο) και η ΚΥΑ 37111/2021/2003 για τον καθορισμό τρόπου ενημέρωσης και συμμετοχής του κοινού, η οποία μεταφέρει στο εσωτερικό δίκαιο την ως άνω στο

κείμενο οδηγία 2003/35/EK (και η οποία αντικαθιστά την προηγούμενη ΚΥΑ 75308/5512/1990). Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα, όπως και η Γαλλία, διέθεταν νομοθεσία μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων πριν από την έκδοση της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ (βλ. το π.δ. 1180/81 σχετικά με την χορήγηση άδειας σε ορισμένες κατηγορίες βιομηχανικών μονάδων· *Ε. Κουτούπα-Ρεγκάκου*, Δίκαιο του περιβάλλοντος, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σ. 105, και *Π. Καζάκου*, όπ.π. σ. 115).

[31] ΕΕ L. 197, 21-7-2001. Η οδηγία μεταφέρθηκε (με καθυστέρηση δύο περίπου ετών) στο εσωτερικό δίκαιο με την ΑΥΕσΔΔΑΟικΟικΠΕΧΩΔΕ.107017/28-8-2006 (ΦΕΚ Β 1225/5-9-2006). Είναι πολύ αμφίβολο, εάν οι εναρμονιστικοί προς την οδηγία αυτή εσωτερικοί κανόνες ανταποκρίνονται στο περιεχόμενο της οδηγίας. Αυτό είναι το συμπέρασμα της σχετικής ημερίδας «Στρατηγική περιβαλλοντική εκτίμηση: προκλήσεις και ευκαιρίες για το νομοθέτη και τη διοίκηση, Νόμος και Φύση, Βιβλιοθ. Περιβαλλ. Δικαίου -17 Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005. Παράλληλα, η Επιτροπή παρέπεμψε στις 6-2-2006 την Ελλάδα στο ΔΕΚ για μη μεταφορά της οδηγίας στο εσωτερικό δίκαιο, WWF-Ελλάς, Δεσμεύσεις χωρίς εφαρμογή, όπ.π. Σχετικά με την οδηγία 2001/42/EK παρατηρείται ότι υπήρχε ήδη ο θεσμός των ειδικών χωροταξικών μελετών για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις του σχετικού σχεδιασμού σε ευαίσθητες περιοχές, *Ε. Κουτούπα-Ρεγκάκου*, όπ. π., σ. 91, σημ. 37.

[32] Η οδηγία 2003/35/EK επιδιώκει την εναρμόνιση με την σύμβαση του Ήαρχους του 1998 της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη των ΗΕ για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη των αποφάσεων και την πρόσβαση στην δικαιοσύνη σε περιβαλλοντικά θέματα (ειδικότερα ως προς το τελευταίο δικαίωμα προστίθεται στην οδηγία 85/337/ΕΟΚ ένα νέο άρθρο 10 α). Την σύμβαση αυτή, η οποία τέθηκε σε ισχύ στις 30 Οκτωβρίου 2001, κύρωσε η Ελλάδα με το νόμο 3422/2005 (ΦΕΚ Α, 13-12-2005), ενώ η Ευρωπαϊκή Ένωση το έπραξε στις 17 Φεβρουαρίου 2005 με την απόφαση 2005/370/EK του Συμβουλίου, ΕΕ L, 124, 17-5-2005. (Βλ. και τον κανονισμό (ΕΚ) 1367/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 6ης Σεπτεμβρίου 2006 για την εφαρμογή στα όργανα και τους οργανισμούς της Κοινότητας των διατάξεων της σύμβασης του Ήαρχους σχετικά με την πρόσβαση στις πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη των αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, ΕΕ L 264, 25-9-2006).

[33] Βλ. *Σ. Ρίζου*, Παρατηρήσεις στην έκθεση του WWF. Εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας στην Ελλάδα (Ιούνιος 2005), www.nomosphysis.gr.

[34] ΕΕ L. 158, 23 Ιουνίου 1990, σ. 56. Η Ελλάδα ενσωμάτωσε την οδηγία αυτή με την ΥΑ 77921/1440/1995 (ΦΕΚ Β' 795/1995). βλ. *Μ. Ασημακοπούλου*, Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης, Νόμος και Φύση, τ. 3 (1996), σ. 275·*Λ. Κεφαλογιάννη-Χ. Συνοδινού*, Πληροφόρηση του κοινού για περιβαλλοντικά ζητήματα, στοιχεία και έγγραφα, ΠερΔικ 2/2001, σ. 178. Ας σημειωθεί ότι το νέο άρθρο 5Α του

Συντάγματος που εισήχθη με την τροποποίηση του 2001 κατοχυρώνει πλέον συνταγματικά το δικαίωμα στην πληροφόρηση, κάνοντας έτσι αποτελεσματικότερη τη δικαστική προστασία. Βλ. επίσης τη διόρθωση της αρχικής διατύπωσης της προαναφερθείσας ΥΑ που απαιτούσε την ύπαρξη εννόμου συμφέροντος (άρθρο 3 παρ. 1), 31. 1.1996 (ΦΕΚ Β , 68).

[35] Βλ. Γ. Ζιάμου- Π. Παναγιωτόπουλου- Β. Ρουμελιώτου, Περιβαλλοντική πληροφόρηση και συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, Νόμος και Φύση, Βιβλιοθ. Περιβ. Δικαίου-10, Εκδ. Α. Σάκκουλας, 2003. Τον Μάρτιο του 2006 δημοσιεύθηκε η ΚΥΑ μεταφοράς της νέας οδηγίας στο εθνικό δίκαιο (αριθμ. ΗΠ. 11764/653, ΦΕΚ Β 327/17-3-2006), ενώ παράλληλα εκκρεμεί ενώπιον του ΔΕΚ η παραπομπή της Ελλάδας για την καθυστέρηση (πέραν του έτους) μεταφοράς της οδηγίας (υπ. C-85/06), WWF-Ελλάς , Δεσμεύσεις χωρίς εφαρμογή....., όπ.π.

[36] Βλ. για την παρουσίαση της σχετικής κατάστασης Α. Βλαντού, Εθνικές υποχρεώσεις και προτεραιότητες περιβαλλοντικού χαρακτήρα στο πλαίσιο της ΕΕ, εισήγηση κατά τη Συζήτηση στο πλαίσιο της αναθεώρησης της Ευρωπαϊκής στρατηγικής αειφόρου ανάπτυξης, ΕΚΠΑΑ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2004.

[37] ΕΕ L. 206/ 1992.

[38] 33318/3028/1998 (ΦΕΚ, Β, 1289).

[39] Με την απόφαση της Επιτροπής 2006/613/ΕΚ της 19-8-2006 (ΕΕ L. 259, 21-9-2006) οριστικοποιήθηκε ο κατάλογος των Ευρωπαϊκών Τόπων Κοινοτικής Σημασίας (ΤΚΣ) για την βιογεωγραφική Μεσογειακή ζώνη στην οποία ανήκει εξ ολοκλήρου η Ελλάδα. Έτσι στον κοινοτικό αυτό κατάλογο η Ελλάδα συμμετέχει με το 19,1% της χέρσου χώρας, ήτοι με 151 Ζώνες Ειδικής Προστασίας (ΖΕΠ) (στο πλαίσιο εφαρμογής της οδηγίας 79/409/ΕΟΚ για την ορνιθοπανίδα), και 239 ΤΚΣ (στο πλαίσιο εφαρμογής της οδηγίας 92/43/ΕΟΚ) οι οποίοι θα πρέπει να αναχθούν σε Ειδικές Ζώνες Διατήρησης (ΕΖΔ) με ειδικό καθεστώς διαχείρισης (άρθρο 6 της οδηγίας) το αργότερο μέχρι το 2012. Οι ΖΕΠ και οι ΤΚΣ παρουσιάζουν, σε ποσοστό 31% της έκτασης του δικτύου Φύση 2000 στην Ελλάδα, αλληλοεπικάλυψη. Ας σημειωθεί ότι οι ΖΕΠ υπολείπονται του καταλόγου Important Bird Areas (IBA), στον οποίο ανφέρονται 186, αριθμό στον οποίο βασίσθηκε η Επιτροπή για να προσφύγει στις 2-4-2004 κατά της Ελλάδας για παραβίαση του άρθρου 4, παρ. 1 και 2 της οδηγίας 79/409/ΕΟΚ (υπ. C-334/04) και εκδικάσθηκε με καταδικαστική πρόταση στις 12-9-2006, εφημ «Η Κυριακάτικη Αυγή», 15-10-2006, σ. 42.

[40] Μετά από μία καταδίκη από το ΔΕΚ, εκκρεμούν για το ίδιο θέμα, δύο ακόμα υποθέσεις για πλημμελή εφαρμογή της οδηγίας από την Ελλάδα (υπ. 334/2004 και 518/2004).

[41] *Η. Μπεριάτου-Δ. Ψαλτόπουλου*, Ο ρόλος της περιβαλλοντικής πολιτικής και σχεδιασμού στην ανάπτυξη της υπαίθρου: η ελληνική εμπειρία, στο έργο: *Η. Μπεριάτου-Δ. Ψαλτόπουλου* (επιμ.), *Περιβάλλον και ανάπτυξη της υπαίθρου*. Οικονομικές γεωγραφικές και περιβαλλοντικές πτυχές, Εκδ. Θεμέλιο, 2003, σ. 203, ειδ. σ. 2220-2221.

[42] Ibid.

[43] Ας σημειωθεί ότι γενικά το νομικό καθεστώς της προστασίας της φύσης και των προστατευόμενων περιοχών στην Ελλάδα ανήκει σε τρεις τομείς της δημόσιας πολιτικής, οι οποίοι δρουν ανταγωνιστικά, παρά συμπληρωματικά: της δασικής, της χωροταξικής και της περιβαλλοντικής. Είναι γνωστή η διαμάχη Υπουργείου Γεωργίας και ΥΠΕΧΩΔΕ για το καθεστώς ενσωμάτωσης της οδηγίας 92/43/ΕΟΚ·*Η. Μπεριάτου*, Σχεδιασμός και διαχείριση προστατευόμενων περιοχών στην Ελλάδα: θεσμικές εξελίξεις, προβλήματα και προοπτικές, *Αειχώρος*, Μάιος 2003, 2, (1), σ. 58, ειδ. σ. 70.

[44] Βλ. και *N-Κ Χλέπα*, όπ.π. σ. 169· επίσης *Α. Βλαντού*, όπ.π., σ. 8.

[45] Βλ. *Μ. Χαϊνταρλή*, Νομικές και διοικητικές προϋποθέσεις εφαρμογής της οδηγίας 92/43 στην Ελλάδα: εισαγωγικές σκέψεις και παρατηρήσεις, *Αειχώρος*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, 2003, τ. 2, σ. 98, ειδ. σ. 101.

[46] Ibid. σ. 102.

[47] Εφημ. «*Η Κυριακάτικη Αυγή*», 6-1-2006, σ. 16.

[48] Βλ. υποσ. (39).

[49] Εθνικό θαλάσσιο πάρκο Ζακύνθου, εθνικό πάρκο Πίνδου, εθνικό πάρκο Σχινιά-Μαραθώνα, εθνικό πάρκο λιμνοθαλασσών Μεσολογίου -Αιτωλικού, εθνικό πάρκο λιμνών Κορώνειας-Βόλβης, εθνικό θαλάσσιο πάρκο Αλοννήσου-βόρειων Σποράδων, περιοχή οικοανάπτυξης λίμνης Παμβώτιδας Ιωαννίνων.

[50] *Χ. Κουταλάκη*, όπ.π., σ. 222.

[51] Στο μέτρο 8.1 του ΕΠΠΕΡ (προστασία και διαχείριση βιοτόπων-οικοτόπων, προστασία ειδών, περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλους) έχουν ενταχθεί έργα προϋπολογισμού 31 εκατομ. ευρώ περίπου, από τα οποία 14 εκατομ. αφορούν σε έργα 25 φορέων διαχείρισης των προστατευόμενων περιοχών. Ήδη προτείνεται απένταξη μέτρων και μείωση του μέτρου 8.1 κατά 30.000.000 ευρώ σε σύνολο 52.000.000 ευρώ, δηλαδή κατά 56%. Με τη νέα πρόταση αναθεώρησης του ΕΠΠΕΡ ο

προϋπολογισμός του πέφτει στα 506, 3 εκατ. ευρώ, ενώ ο εγκεκριμένος το 2001 ανερχόταν στα 677.855 εκατ. ευρώ, βλ. εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή», 11-6-2006, σ. 42.

[52] Πρβλ. Χ. Κουταλάκη, ό.π., σ. 225.

[53] ΕΕ L. 327/ 22-12-2000. Βλ για το περιεχόμενο της οδηγίας Β. Καραγεώργου, Η οδηγία πλαίσιο για το νερό: ένας σημαντικός σταθμός για το Ευρωπαϊκό δίκαιο περιβάλλοντος, (Αύγουστος 2003), in www.nomosphysis.org.

[54] ΦΕΚ Α, 280/9-12-2003. Βλ. Α. Κούγκολου, Κριτική θεώρηση της οδηγίας 2000/60 και του ν. 3199/2003, ΠερΔικ 1/2004, σ. 17-22.

[55] Από τις αναγκαίες δέκα υπουργικές αποφάσεις έχουν εκδοθεί μόνο τρεις. Τον Δεκέμβριο του 2005 η Επιτροπή απέστειλε αιτιολογημένη γνώμη (δεύτερο στάδιο διαδικασίας παραπομπής στο ΔΕΚ στην Ελλάδα) για ατελή εναρμόνιση του εσωτερικού δικαίου με την οδηγία, διότι δεν έχει ακόμη εκδοθεί το π.δ. που θα ρυθμίζει πρακτικά θέματα υλοποίησης του νόμου 3199/2003, Βλ. WWF-Ελλάς, δεσμεύσεις χωρίς εφαρμογή..., ό.π. Η δικαστική αυτή εξέλιξη κινητοποίησε τη διοικητική μηχανή σ' ένα ακόμη αγώνα δρόμο, τεχνο-διαδικαστικού και όχι πολιτικού χαρακτήρα, για να ορισθούν οι πρώτες επιτροπές, να στελεχωθούν οι προβλεπόμενες εθνικές και περιφερειακές δομές, να ανατεθούν οι σχετικές μελέτες κ.λ.π. «Η Καθημερινή», 17-12-2006, σ. 38. Ήδη το επίμαχο π.δ. που συνυπογράφουν έξι Υπουργοί κρίθηκε κατ' αρχήν νόμιμο από το ΣτΕ, το οποίο ωστόσο σημειώνει το αντιφατικό και ελλιπές πλαίσιο, ότι δεν έχουν εκδοθεί ακόμη άλλες κανονιστικές πράξεις που προβλέπονται, π.χ. για την καταγραφή των λεκανών απορροής, τον ορισμό εθνικού δικτύου παρακολούθησης της ποιότητας των υδάτων, κ.ά., όπως επίσης και προβλήματα στη διαδικασία δημοσιότητας για τη συμμετοχή του κοινού στην προπαρασκευή των σχεδίων διαχείρισης. Επίσης το ΣτΕ ζητά να προσδιορισθούν χρονικά διαστήματα για την επανεξέταση του μητρώου προστατευόμενων περιοχών, ενώ θεωρεί μη νόμιμη την υπεξουσιοδότηση προς το Γενικό Γραμματέα της Περιφέρειας να λαμβάνει προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα για την επίτευξη των στόχων του π.δ., εφημ. «Ελευθεροτυπία», 3-1-2007.

[56] Μ. Χαϊνταρλή, Η σύγχρονη νομοθεσία προστασίας και διαχείρισης των υδάτων, εισήγηση σε Ημερίδα Νόμος και Φύση, «Βιώσιμη διαχείριση υδάτων: αρχές, κανόνες και εφαρμογή», 29-3-2005.

[57] Εθνική Επιτροπή Υδάτων, Εθνικό Συμβούλιο Υδάτων, Κεντρική Υπηρεσία Υδάτων, Γνωμοδοτική Επιτροπή Υδάτων σε περιφερειακό επίπεδο, Διεύθυνση υδάτων περιφέρειας και Περιφερειακό Συμβούλιο Υδάτων. Το 2005 συγκροτήθηκαν το Εθνικό Συμβούλιο Υδάτων, η Κεντρική Υπηρεσία Υδάτων του ΥΠΕΧΩΔΕ και οι Διευθύνσεις

Υδάτων ανά περιφέρεια σύμφωνα με το νόμο 3199/2003, οι οποίες έχουν και την ευθύνη υλοποίησης των μέτρων (σχεδιασμός και εφαρμογή των μέτρων πολιτικής, έκδοση αδειών χρήσης νερού, WWF-Ελλάς, Δεσμεύσεις χωρίς εφαρμογή ..., όπ.π.).

[58] Χ. Κουταλάκη, όπ.π., σ. 228-229. Ας σημειωθεί ότι ευρεία διαβούλευση μεταξύ δημόσιων φορέων έγινε και κατά την επεξεργασία του νόμου 3199/03, *ibid*.

[59] *Ibid*.

[60] Βλ. σχετικά την αιτιολογημένη γνώμη της Επιτροπής κατά της Ελλάδας, (www.europa.eu.int).

[61] *Ibid*. βλ. και Χ. Κουταλάκη, όπ.π., σ. 228. Κατά την προαναφερθείσα διαβουλευτική διαδικασία της επεξεργασίας του νόμου 3199/2003 διαπιστώθηκε η αδυναμία έγκαιρης διαμόρφωσης των απαιτούμενων διαχειριστικών σχεδίων και ο καθορισμός των υδάτινων διαμερισμάτων για την εφαρμογή τους λόγω έλλειψης αξιόπιστων υδρολογικών, βιολογικών και οικονομικών δεδομένων δημόσιων φορέων, *ibid*. Ας σημειωθεί ότι η υποχρέωση εκπόνησης σχεδίου διαχείρισης σύμφωνα με την οδηγία (άρθρο 13 παρ. 6), αλλά και το νόμο 3199/03 (άρθρο 7 παρ. 4) ενεργοποιείται από τον Δεκέμβριο του 2009 και μετά. Μέχρι τότε συνεχίζει να υφίσταται η υποχρέωση εκπόνησης των προγραμμάτων ανάπτυξης υδατικών πόρων του προγενέστερου νόμου (1739/1987), βλ. ΣτΕ 2179/2006, www.nomosphysis.org.gr, σχόλιο Μ. Χαϊνταρλή.

[62] Όπως ειπώθηκε, η ΚΑΠ έχει «τοποτηρητή» την οδηγία για τα νερά. Κάθε χώρα σε κάθε λεκάνη απορροής θα πρέπει να έχει εκπληρώσει τους όρους της ανάκτησης του νερού που ξοδεύεται, διαφορετικά δεν θα δίδεται η επιδότηση στους αγρότες, με το ανάλογο, πολιτικό αυτή τη φορά, κόστος. Βλ. Γ. Ζαλίδη, εφημ. «Η Καθημερινή», 17-12-2006, σ. 38.

[63] Από αυτές 1100 παραμένουν χωρίς αποκατάσταση. Από τους 1031 δήμους της χώρας, το 39% έχει στα όριά του μια παράνομη χωματερή, το 25% περισσότερες από μία, και το 13% διαθέτει ανενεργές χωματερές, ενώ το 123% δεν διαθέτει κάποια παράνομη χωματερή, «εφημ. Καθημερινή», 25-3-2006. Από αυτές 316 βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη των 100 μέτρων από ρέμα ή δάσος, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 13-5-2006 (Φάκελος), σ. 23.

[64] Οδ. 75/442/ΕΟΚ περί στερεών αποβλήτων (με την οποία εναρμονίσθηκε η ΚΥΑ 49541/1424/1986, ΦΕΚ Β, 444), όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 91/156 /ΕΟΚ (με την οποία εναρμονίσθηκε η ΚΥΑ 69728/824/1996 ΦΕΚ Β, 358 και η οποία καταργήθηκε από την ισχύουσα σήμερα ΚΥΑ ΗΠ 50910/2727), και οδηγία 78/319/ΕΟΚ (με την οποία εναρμονίσθηκε η ΚΥΑ 72/751/3054/1985, ΦΕΚ Β 665). Για τα στερεά απόβλητα βλ.

πρόσφατα και την οδηγία 2006/12/EK (EE L. 114, 27-4-2006). Βλ. για τα επικίνδυνα απόβλητα, για τα οποία ολοκληρώνεται ο εθνικός σχεδιασμός και το νέο θεσμικό πλαίσιο με βάση την οδηγία 91/689/ΕΟΚ (η οποία μετεφέρθη στο ελληνικό δίκαιο αρχικά με την ΚΥΑ 19396/1546/1997, ΦΕΚ Β, 604, η οποία τελικώς αντικαταστάθηκε με την ΚΥΑ ΗΠ 13588/725/28-3-06, ΦΕΚ Β, 383/28-3-06). Η μειωμένη διάθεση των επικίνδυνων παραπροϊόντων γίνεται πλημμελώς, λόγω ανεπάρκειας της εθνικής βιομηχανίας για επεξεργασία, με αποτέλεσμα το 75% να διατίθεται προσωρινά, εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή» 6-1-2006, σ. 17.

[65] ΔΕΚ 7-4-1992, υπ. C-45/91, Συλλ. I-2509.

[66] ΔΕΚ 4-7-2000, υπ. C-387/97, Συλλ. I-5047.

[67] Πράγματι, η Επιτροπή κατηγορεί τις ελληνικές αρχές πρώτον ότι δεν έχουν καθαρίσει την παράνομη χωματερή του Κουρουπητού και δεύτερον ότι δεν έχουν καθαρίσει το χώρο προσωρινής αποθήκευσης αποβλήτων στο Μεσομούρι Χανίων μέχρι την κατασκευή μόνιμης εγκατάστασης διαχείρισης αποβλήτων στην τοποθεσία Κορακιά. Μετά και το δεύτερο στάδιο της διαδικασίας (αιτιολογημένη γνώμη) η Επιτροπή αποφάσισε να προσφύγει εκ νέου στο ΔΕΚ απειλώντας μάλιστα με νέα επιβολή προστίμου, διότι οι παραβιάσεις των κοινοτικών οδηγιών διαχείρισης των αποβλήτων θέτουν σε κίνδυνο την υγεία των ανθρώπων και ενδέχεται να επιβαρύνουν το περιβάλλον· βλ. εφημ. «Ελευθεροτυπία», 14-12-2005, σ. 43.

[68] Υπ. C-502/03, Επιτροπή κατά Ελλάδα, μη δημοσιευμένη ακόμη στη Συλλογή.

[69] Στην Ελλάδα μόλις το 55% των απορριμμάτων καταλήγει σε ΧΥΤΑ, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 13-5-2006. Σήμερα το 55% του πληθυσμού της χώρας καλύπτεται από 43 ΧΥΤΑ, ενώ άλλοι 34 είναι εγκεκριμένοι προς συγχρηματοδότηση, ανεβάζοντας έτσι το παραπάνω ποσοστό του καλυπτόμενου με ΧΥΤΑ πληθυσμού σε 80%. Α. Βλαντού, όπ.π., σ. 3. Νεώτερα στοιχεία αριθμούν σε 39 τους ΧΥΤΑ για όλη τη χώρα, εφημ. «Καθημερινή», 25-3-2006.

[70] Εφημ. «Καθημερινή», 25-3-2006. Στη δεκαετία έκλεισαν 2.626 χωματερές, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 13-5-2006, σ. 23 · επίσης εφημ. «Καθημερινή», 30-7-2006, σ. 10.

[71] Έτσι, Σ. Ρίζος και Γ. Γιαννακούρου, στο έργο: Γ. Γιαννακούρου-Θ. Οικονόμου-Ν.Κ. Χλέπα, Διαχείριση απορριμμάτων, Νόμος και Φύση, Βιβλιοθ. Περιβαλλ. Δικαίου, -12, Εκδ. Α. Σάκκουλα 2004, σ. 111 και σ. 57 αντίστοιχα.

[72] Π.χ. ν. 2939/2001 «συσκευασίες και εναλλακτική διαχείριση των συσκευασιών και άλλων προϊόντων-Ίδρυση Εθνικού Οργανισμού Εναλλακτικής Διαχείρισης Συσκευασιών και άλλων προϊόντων και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ Α 179), ο οποίος

εκδόθηκε κατ' εφαρμογή της ΚΥΑ 9728/824/1996 σύμφωνα με τις διατάξεις της οδηγίας 94/62 για τις συσκευασίες και τα απόβλητα των συσκευασιών (η οποία ήδη τροποποιήθηκε με την οδηγία 2004/12/ΕΚ ΕΕ L. 47, 18-2-2004). Οι πρόσφατες σχετικά ρυθμίσεις έχουν ως αποτέλεσμα η χωριστή συλλογή και ανακύκλωση αποβλήτων συσκευασιών να βρίσκεται σε εμβρυακή και πειραματική κατάσταση. Η ανακύκλωση των αστικών στερεών αποβλήτων κυμαίνεται στο 8% με προοπτική αύξησης, εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή», 6-1-2007.

[73] Οδ. 1999/31/ΕΚ, η οποία μεταφέρθηκε κατ' αντιγραφή μεταφραζόμενη στο ελληνικό δίκαιο με την ΚΥΑ 2940/3508/2002 (ΦΕΚ Β, 1572).

[74] Οδ. 2000/76/ΕΚ (ΕΕ L 332, 28-12-2000), η οποία μεταφέρθηκε στο ελληνικό δίκαιο με την ΑΥΕσωτΔημδιοικΑποκΟιΟικΑναπτΠΕΧΩΔΕΥγείας ΚοινΑλληλ 22912/1117/1-6-2005 (ΦΕΚ Β 759)).

[75] Θ. Νάντσου, όπ.π.

[76] Ibid. Επί πλέον, διακρίνεται για έλλειμμα νομοθεσίας (χαοτική, περίπλοκη, ασαφής), έλλειμμα εφαρμογής νομοθεσίας, έλλειμμα δομών και υποδομών (στελέχωση, ελλιπής γνώση της νομοθεσίας, έλλειψη επιστημονικών και στατιστικών δεδομένων, απουσία κτηματολογίου, δασολογίου και κεντρικού χωροταξικού σχεδιασμού), *ibid.*

[77] Η εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας στην Ελλάδα. Με αφορμή την ετήσια έκθεση του WWF-Ελλάς, www.nomosphysis.org.gr (Ιούνιος 2006).

[78] Εφημ. «Η Κυριακάτικη Αυγή», 6-1-2006, σ. 16.

[79] Βλ. Ν.-Κ. Χλέπα, Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος από την ελληνική διοίκηση και η αξιοποίηση των κανόνων του από την Βουλή, στο έργο Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.) Η διεύθυνση του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος στην Ελλάδα, Πρακτικά συνεδρίου, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, σ. 163.

[80] WWF-Ελλάς, Δεσμεύσεις χωρίς εφαρμογή..., όπ.π.

[81] Βλ. *supra*, (σημ. 3).

[82] Π. Καζάκου, όπ.π., *passim*. Επίσης, Κ. Σπανού, Ελληνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, Εκδ. Παπαζήση, 2001, σ. 27 και σ. 205.

[83] Βλ. *supra*, (σημ. 27).

[84] Χ. Κουταλάκη, όπ.π., σ. 219.

[85] Ibid. σ. 220. Και όπου προβλέπονται τέτοιες συμμετοχικές διαδικασίες (προστατευόμενες περιοχές, διαχείριση υδάτων κ.α.) φαίνεται να απαξιώνονται σύντομα λόγω μη ενεργοποίησης τους, και αυξάνουν έτσι την δυσπιστία μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων, ibid. σ. 229.

[86] Πρβλ. Ε. Δούση, όπ.π., σ. 93.

[87] Π. Καζάκου, όπ.π., σ. 115.

[88] Ε. Δούση, όπ.π., σ. 94.

[89] Βλ. και Γ. Βούλγαρη, Εξευρωπαϊσμός χωρίς δυναμική, εφ. Τα Νέα (Βιβλιοδρόμιο), 14-15-1-2005, σ. 10, και το αφιέρωμα σε ειδικό τεύχος του περιοδικού West European Politics, The Challenge of modernization: politics and policy in Greece, τχ. 22/Μάρτιος 2005 με επιμέλεια Kevin Featherstone.